

Кантемір С. О.,
Чернівецький національний університет

ПОЛІСЕМІЯ VS. ОМОНИМІЯ: ТРУДНОЦІ РОЗМЕЖУВАННЯ

Статтю присвячено вивченню сучасного стану співвідношення між полісемією та омонімією. Визначено можливість здійснення ефективної диференціації суміжних явищ лексичної неоднозначності в мові та мовленні.

Ключові слова: лексична семантика, полісемія, омонімія, неоднозначність.

Статья посвящена изучению нынешнего состояния взаимосвязи между полисемией и омонимией. Устанавливается возможность осуществления эффективной дифференциации смежных явлений лексической неоднозначности в языке и речи.

Ключевые слова: лексическая семантика, полисемия, омонимия, неоднозначность.

The article focuses on the study of the present state of correlation between polysemy and homonymy. The possibility of making effective differentiation of related phenomena of lexical ambiguity in language and speech was established.

Key words: lexical semantics, polysemy, homonymy, ambiguity.

Про співвідношення та розмежування полісемії й омонімії написано вже багато [1–3; 4, с. 14–40; 5; 7; 8; 9, с. 186–188; 10 та ін.]. Започаткована ще в 50-х роках минулого століття гостра дискусія щодо факту існування чи заперечення цих лексико-семантичних парадигм триває й дотепер, через те говорити про остаточне розв’язання цього питання ще не на часі. Адже, незважаючи на постійну увагу до явища неоднозначності в мові та різноманітність досліджень, процедура розмежування полісемії й омонімії почасти відбувається доволіно, ґрунтуючись на суперечливих класифікаціях, а використані прийоми аналізу видаються надто однобічними й необ’єктивними [див. 11].

Тож основним завданням нашої статті є узагальнене висвітлення та уточнення сучасних методик диференціації полісемії й омонімії з метою їхнього подальшого застосування в лексикографії, перекладацькій та мовленнєвій практиці.

Полісемія та омонімія (як основні типи неоднозначності (нім. *Ambiguität*) у мові), з одного боку, різняться між собою за багатьма параметрами: статусом семем (тобто чи маємо різні слова, чи різні значення в межах одного слова), набором сем, типом семантичних зв’язків, дистрибуцією тощо. З іншого боку, їх об’єднує спільна ознака – розбіжність у значеннях при ідентичності форми [8, с. 130–131]. Така суперечливість явища неоднозначності та множинність семантики пов’язана власне з неточною визначеністю категорії лексичного значення (зокрема, через дію закону асиметричного дуалізму, відкритого ще С. Карцевським [6], який описував знак як діалектично протилежну єдність форми й змісту в умовах “нестійкої рівноваги” його двох боків і припускав можливість одного слова бути пов’язаним з багатьма значеннями).

Головними причинами семантичної неточності лексем виступають *контекст, дифузність* (тобто функціонування слів з розмитими семантичними межами, які, залежно від контексту, допускають альтернативну інтерпретацію, наприклад: нім. *oft* ‘часто’, *gleich* ‘зараз, відразу’) та *багатозначність*, особливо у формі полісемії й омонімії [18, с. 138–139].

Коротко проблему співвідношення полісемії й омонімії можна окреслити як проблему “співвідношення між семемами” [13, с. 6]. На думку З. Гойзінгера, яку ми поділяємо, обидві лексико-семантичні парадигми відбивають два головні аспекти багатозначності:

1. Багатозначність у межах семантичного потенціалу однієї лексеми (*полісемія*: ідентичні форманти; семологічна пов’язаність семем).

2. Багатозначність формально ідентичних лексем (*омонімія*: ідентичні форманти; відсутність семологічної пов’язаності семем) [14, с. 239].

Гадаємо, розмежування таких суміжних явищ, як полісемія та омонімія, потребує серйозного методологічного переосмислення та створення відповідної наукової концепції, яка б сприяла розв’язанню одного із найскладніших питань вивчення взаємозв’язку між полісемією й омонімією – об’єктивного визначення й оцінки статусу реалізованого значення слова.

У цьому зв’язку спробуємо поглянути на окреслену проблематику в трьох напрямках, які ми умовно позначили як “фундаментальний (або теоретичний) аспект”, “прикладний аспект” та площина “живого мовлення”. Такий розподіл зумовлений, як нам видається, неспівмірними результатами спостережень за полісемією й омонімією у виокремлених площинах.

У теоретичному плані ми можемо констатувати найбільший внесок науковців у вивчення цього питання, зокрема, визначено природу полісемії й омонімії, окреслено їхні дефініції, а також типи характерних для більшості мов семантичних зв’язків. Як слушно зауважує Р. Кузьміна, “типовість, повторюваність, ординарність зв’язку між двома значеннями свідчить про полісемію, і навпаки, окремішність, винятковість, унікальність зв’язку вказує на омонімію” [8, с. 131].

Хоча омонімія, на відміну від полісемії, вивчена меншою мірою, проте в мовознавчій науці останніх років фіксуємо значне поглиблення дослідження структурно-семантичних та структурно-квантитативних характеристик омонімічних одиниць, їхньої класифікації, фонетико-лексикографічної репрезентації омонімії, а також встановлення причин виникнення омонімів [див. 3]. Наприклад, на матеріалі англійської мови було спостережено, що дві третини всіх омонімів з’явилися в мові внаслідок запозичень і морфологічних трансформацій (збігу форм іменника і дієслова, а також конверсії).

Фонетичні процеси, зафіксовані в різні періоди історії англійської мови, стали причиною утворення майже 20% омонімічних одиниць. Цікаво, що частка англійських омонімів, які виникли внаслідок розпаду полісемії, супроводжуваного змінами семантичного характеру, становить тільки 2,8% [там само, с. 14–16].

У цьому зв'язку варто зауважити, що саме “завершеність” чи “незавершеність” процесу розпаду полісемії на омоніми належить до найбільш нерозв'язаних і спірних питань у галузі розмежування полісемії й омонімії.

Незважаючи на різні підходи до диференціації згаданих явищ, серед більшості дослідників існує однаковість стосовно того, що:

1) полісемія й омонімія – мовні універсалиї, притаманні практично всім людським мовам; спільним при дослідженні таких універсалиї є семасіологічний підхід (тобто в напрямку від мовної одиниці – до значення) [17, с. 30];

2) розмитість меж між полісемією й омонімією пов'язана зі складними відношеннями між лексемами багатозначного слова та механізмами генерування (формування) похідних значень, наприклад: розширенням чи звуженням, специфікацією первісного значення, радіальною чи ланцюговою моделлю співвідношення значень, метафоричними чи метонімічними переносами, типами регулярної багатозначності (різного ступеня регулярності і продуктивності);

3) полісемія й омонімія являють собою дві крайні точки певної неперервної семантичної шкали, між якими перебуває чимало недосліджених лексем із нечітким, “дифузним” статусом, зафіксованих у словниках то як полісемія, то як омонімія (або як як *квазіомонімія*, *внутрішня омонімія*, *мезонімія* тощо);

1) обидва явища – полісемія й омонімія – мають польову структуру, тобто “... центр, де специфічні ознаки цього явища виражені найяскравіше, і периферію, де вони проявляються менш окреслено” [8, с. 131] та характеризуються співвідношеннями градуйованого характеру;

2) визначення типу неоднозначності вимагає об'єктивних критеріїв розмежування (див. [7; 9, с. 188–189; 10; 11; 12, с. 28–31; 16, с. 58; 19]).

Вивчення співвідношення полісемії та омонімії в “прикладному аспекті” пов'язане, на нашу думку, з лексикографічною діяльністю та конкретними підходами до спостереження й розмежування полісемантичних і омонімічних одиниць. Хоча успішне розв'язання цієї проблеми має величезне значення не тільки для лексикографії, статистики, машинного перекладу, психолінгвістичних студій, але й передовсім для систематизації та оптимізації опису багатозначних структур словникового складу [13, с. 1], проте фактичний стан вирішення лексичної неоднозначності в лексикографії, очевидно, можна охарактеризувати влучним висловом Е. Ісламової – “*застигла полісемія та (чи?) “застигла” омонімія в процесі лексикографічного “самоутвердження”*” [4, с. 28].

Як часто показує лексикографічна практика, межі між окремими семантичними елементами, які входять до складу слова, у різних словниках не завжди збігаються. Скажімо, словник Duden Universalwörterbuch розглядає іменники ¹*Backe* зі значеннями 1) “*Teil des Gesichts; Wange*” ‘щока’; 2) “*beweglicher Seitenteil eines Gegenstandes aus Metall, Holz zum Festklammern*” ‘колодка, кулак’ та ²*Backe* – (*ugs.*) “*Gesäßhälfte*” ‘сідниця’ як омоніми, водночас відомий німецько-російський словник під редакцією О. Москальської подає ці значення як лексико-семантичні варіанти одного слова з досить продуктивним метафоричним перенесенням у технічній сфері: *Backe* – 1) щока; 2) *заст.* щелепа; 3) *tex.* щока, колодка; 4) *tex.* кулачок; 5) *tex.* плашка; 6) *tex.* сухарець; 7) *буд.* одвірок; 8) сідниця, крижі (коня).

З іншого боку, іменники ¹*Schimmel* зі значенням “*weißlicher Überzug aus Schimmelpilzen*” ‘цвіль’ та ²*Schimmel* “*weißes / grau-weiß meliertes Pferd*” ‘білий [сивий] кінь’ також зафіксовано в одній словниковій статті як варіанти багатозначного слова, очевидно, ґрунтуючись на їхній етимологічній спорідненості – спільній семі [farblicher Glanz], хоча, з огляду на семантичну відстань між їхніми значеннями та надто різні позначувані денотатні сфери, ці іменники варто сприймати радше як омонімічну пару, ніж полісемант.

У сучасній лінгвістичній літературі все ж давно побутує думка, що виявлення спільних (перехресних) сем у смислової структурі можливе не тільки при багатозначності, але й при омонімії [2, с. 76]. Та чи може цей факт бути перешкодою застосування компонентного аналізу при розмежуванні цих явищ? Зрештою, постає інше запитання: чи може якась спільна сема, спільний зміст або “лексичний прототип” на кшталт *[щось тонке й довге] бути підставою до зарахування омонімів ¹*коса* ‘волосся’, ²*коса* ‘знаряддя’, ³*коса* ‘вузька смуга суходолу’ чи ⁴*коса* ‘селезінка’ до однієї лексико-семантичної структури і, відповідно, однієї словникової статті?

Як бачимо, включення тої чи тої дефініції слова залежить від рівня лінгвістичної ерудиції, лексикографічної компетенції, а також від мовної інтуїції чи то пак “натренованої інтроспекції” укладачів. Та чи має й надалі поширена умовність розмежування омонімії й полісемії традиційно ґрунтуватися тільки на судженні лексикографа про ймовірність припустимого “розширення” значення, чи, можливо, належить враховувати й певні історичні події, які підтверджують факт конкретного “розширення”? [4, с. 20].

Проблему розмежування суміжних явищ полісемії та омонімії ми не можемо розв'язувати тільки у форматі “або-або”, адже, з одного боку, вона детермінована конкретно-історичними умовами розвитку лексики, з іншого – наявними синхронними відношеннями між словами; дослідник змушений зважати на можливе протиставлення між синхронним та діахронним сприйняттям кількох значень одного й того самого слова.

Саме тому, не зважаючи на вияви суб'єктивізму в оцінці семантичної конфігурації слів у царині лексикографії, а також відсутність чітких методологічних і теоретичних засад диференціації полісемії й омонімії, на лексикографів чекає копіткий пошук та опрацювання подібних словникових статей із використанням різних критеріїв розмежування (*етимологічний, словотворчий, критерій синонімічного гнізда, дистрибутивний критерій, семантичний критерій* та ін.). У цьому зв'язку варто все ж застерегти, що застосування тільки одного чи деяких з них без тісного зв'язку з іншими критеріями та комплексного підходу не розв'язує проблеми відмежування омонімії від полісемії [3, с. 9].

Загалом усі методи розмежування лексичної неоднозначності поділяють на дві основні групи: перша група орієнтована на семантичні, друга – на формальні властивості слова [див. детальніше 9, с. 186–188]. До них обох слід віднести також компонентний аналіз із певним “проміжним” статусом, який останнім часом активно ви-

користуються в когнітивній лінгвістиці для визначення лексичного прототипу слів та встановлення смислових зв'язків між окремими значеннями слова.

Цікавий погляд на природу співвідношення полісемії та омонімії знаходимо в Е. Исламової. Дослідниця пропонує вивчати це питання в рамках фундаментальної сосюрівської теорії "мова" й "мовлення" з позиції виявлення потенційних можливостей елемента як елемента складної цілісної системи. Саме тому проблему розмежування одного елемента лексичної підсистеми мови від іншого елемента цієї самої підсистеми належить розглядати на рівні синтагматичних і парадигматичних відношень на основі *дистрибутивно-валентнісного* та *трансформативного методів* аналізу. На переконання вченої, трансформування полісемії в омонімію проходить в умовах взаємозумовленої єдності статичності й динаміки, тобто між процесом розвитку (послідовного розширення) смислового значення слова та результатом його видозміни і відповідним включенням у комунікативний процес "відбувається невидиме зіткнення, яке <...> розбиває смислову структуру одного слова на смислові структури двох і більше слів (двох номінацій) на тлі одного й того ж звучання" [4, с. 23–24].

Окремо слід відзначити процедуру вимірювання семантичної відстані між словами за допомогою психолінгвістичних методик М. Муравицької, М. Капатрука та В. Левицького [9, с. 188–189]. Проте останнім часом психолінгвістичні прийоми успішно застосовують для вивчення репрезентації суміжних явищ полісемії й омонімії у ментальному лексиконі людини [див. 15].

Що стосується площини "живого мовлення", то в цьому аспекті, як вважаємо, проблема розмежування полісемії й омонімії є найменш дослідженою. Науковці відзначають, що суттєве збагачення словникового запасу омонімів створює додаткові труднощі в комунікативному та навчальному процесі [8, с. 271]. Виникнення випадків неоднозначності пов'язане насамперед з тим, що у живому мовленні проблему диференціації треба розв'язувати здебільшого негайно (без звертання до лексикографічних джерел та ігнорування діахронії проблемного слова, встановлення можливої етимологічної спорідненості й наявності семантичних зв'язків між значеннями).

На основі проведеного дослідження можна зробити деякі узагальнення:

1. Проблема розмежування полісемії й омонімії неможливо розв'язати за допомогою лише якогось одного методу, тільки поєднання всіх критеріїв та системний підхід убереже дослідника від однобічних результатів.

2. У мові – як живому організмі – відбуваються паралельні процеси "омонімізації" та "полісемантизації", оскільки одні слова прагнуть до самостійності, а інші – до розширення свого семантичного обсягу. З іншого боку, у межах різних польових структур периферійні семи багатозначного слова при розпаді його лексико-семантичної структури займають ядерну позицію в семантиці омоніма.

3. Розв'язання проблеми розмежування – це вирішення на певний момент чи незначний проміжок часу.

4. Аналіз функціонування специфіки слова – ключ до розпізнання полісемії й омонімії.

Література:

1. Арсеньева М. Г., Строева Т. В., Хазанович А. П. Многочисленность и омонимия [Текст]. – Л. : ЛГУ, 1966. – 131 с.
2. Батакова М. Е. Компонентный критерий при разграничении семантической омонимии и полисемии [Текст] / М. Е. Батакова // Вестник МГОУ. Серия "Русская филология". – № 2. – М. : Изд-во МГОУ, 2009. – С. 76–81.
3. Губанова И. С. Структурно-квантитативная характеристика омонимии в современном английском языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 "Германские языки" / Ирина Сергеевна Губанова. – Нижний Новгород, 2010. – 19 с.
4. Исламова Э. С. Аспекты лингвистических реалий (Сборник статей) [Текст] / Эльмира Сейфулла кызы Исламова. – Баку : Мутарджим, 2010. – 112 с.
5. Кантемір С. Деякі проблеми зіставлення багатозначних слів [Текст] / Сергій Олександрович Кантемір // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 441–443 : Германська філологія. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 16–20.
6. Карцевский С. О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака [Текст] / Сергей Осипович Карцевский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – Ч. 2. – М. : Просвещение, 1965. – С. 85–93.
7. Кійко С. В. До питання зв'язку між полісемією та омонімією (на матеріалі дієслів сучасної німецької мови) [Текст] / Світлана Василівна Кійко // Проблеми типологічної та квантитативної лексикології : Зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 139–163.
8. Кузьмина Р. В. К вопросу о разграничении явлений омонимии и полисемии и об особенностях их представления в орфоэпическом словаре [Текст] / Римма Владимировна Кузьмина // Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ. Вып. 1 : Научный журнал. – Иваново : Изд-во ИГХТУ, 2006. – С. 129–135.
9. Левицкий В. В. Семасиология [Текст] / Виктор Васильевич Левицкий. – Винница : Нова книга, 2006. – 512 с.
10. Новиков Д. Н. Разграничение полисемии и омонимии в свете когнитивной лингвистики (на материале современного английского языка) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 "Германские языки" / Дмитрий Николаевич Новиков. – Спб., 2001. – 16 с.
11. Новиков Д. Н. Синхронный анализ лексической неоднозначности : от семантики к когнитивной (прототипической) семантике [Текст] / Дмитрий Николаевич Новиков // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. – 2008. – №1. – С. 67–76.
12. Толстая С. М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе [Текст] / Светлана Михайловна Толстая. – М. : Индрик, 2008. – 528 с.
13. Fraaß I. Polysemie und Homonymie in einsprachigen Wörterbüchern der portugiesischen Gegenwartssprache [Text] / Ingrid Fraaß. – Berlin : Univ. Diss. A, 1985. – 269 S.
14. Heusinger S. Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache. Eine Einführung [Text] / Siegfried Heusinger. – München : Fink, 2004. – 303 S.

15. Klepousniotou E. Reconciling Linguistics and Psycholinguistics : On the Psychological Reality of Linguistic Polysemy [Text] / Ekaterini Klepousniotou. // The Cognitive Basis of Polysemy : New Sources of Evidence for Theories of Word Meaning / [Marina Rakova, Gergely Pethő, Csilla Rákosi (eds.)]. – Frankfurt am Main : Lang, 2007. – Series : MetaLinguistica. – Vol. 19. – P. 17–46.
16. Löbner S. Semantik. Eine Einführung [Text] / Sebastian Löbner. – Berlin : Walter de Gruyter, 2003. – 387 S.
17. Pörings R., Schmitz U. Sprache und Sprachwissenschaft : Eine kognitiv orientierte Einführung [Text] / Ralf Pörings, Ulrich Schmitz. – Tübingen : Narr, 2003. – 294 S.
18. Römer Chr., Matzke B. Lexikologie des Deutschen. Eine Einführung [Text] / Christine Römer, Brigitte Matzke. – 2., aktual. u. ergänz. Aufl. – Tübingen : Narr, 2005. – 236 S.
19. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache [Text] / Thea Schippan. – 2., durchges. Aufl. – Leipzig : Bibliographisches Institut, 1987. – 307 S.